

Розвиток сучасної української мови в естетичному напрямі

Якщо мову розглядати невідривно від творчості, на чому наголошували і що переконливо доводили у своїх дослідженнях О. Потебня та його послідовники, серед яких був і Д. Овсянико-Куликовський, то аж ніяк не можна залишати поза увагою не тільки питання про функціональну варіативність елементів мовної системи, а й проблеми мовного розвитку в цілому. Останні Л. Булаховський окреслив як проблеми власне мовно-літературного розвитку з притаманною цьому процесові естетичною спрямованістю. Спілкування за допомогою мови постійно стикається зі змінністю світоглядних концепцій, наукової картини світу, а також із необхідністю творення нових виразових засобів. Наше дослідження є спробою осмислити цей процес формування художньо значущих смислових єдностей у мові сучасної української поезії та визначити художні особливості їх функціонування як естетичних елементів мовної системи.

Актуалізацію, на основі якої головню формуються образно-смислові єдності, у лінгвістиці звичайно розуміють як реалізацію потенційних властивостей одиниць мови у мовленні, використування їх відповідно до мети висловлювання та вимог певної мовленнєвої ситуації. Поетична мова актуалізує не лише окремі слова й лексичні значення, але й ті чи інші фрагменти художнього тексту у вигляді словосполучень і фраз, формуючи з них цілісні смислові одиниці естетичної вартості. Такі утворення становлять значну частину поетичної фразеології та афористики, вони мають тенденцію до входження в мовну систему як конвенційні знаки певних ситуацій і можуть функціонувати в художній сфері комунікації як виразові засоби з традиційною основою.

Оскільки поняття актуалізації засобів мови повністю включає індивідуальне, оказіональне й метафоричне їх уживання, зробимо застереження щодо смислу, який ми вкладаємо в терміносполуку «контекстуальна актуалізація» стосовно розглядуваного нами аспекту поетичного фразотвору. У нашому дослідженні відповідним терміном означено тільки ті утворення, які в плані змісту спираються на нормативну лексичну

сполучуваність, але в умовах вузького або широкого художнього контексту під дією екстралінгвістичних чинників (морально-етичні настанови суспільства, популярність автора тощо) набувають ідеологічно та естетично важливого змісту, узагальненості, певної символічності.

Уявлення про актуалізацію як «використання мовних засобів, яке привертає увагу саме по собі і сприймається як незвичайне, позбавлене автоматизму» [3: 355], куди відносять насамперед яскраву поетичну метафору, не виключає, на нашу думку, і контекстуальної поетизації словосполучень та фраз, що не мають образних переносів чи мають стерту образність. Невипадково Р. Якобсон із поетичною функцією пов'язував зосередження на повідомленні як такому [7: 80–81 та ін.]. Поняттям контексту при цьому позначалось усе те, що перебуває за межами самого акту комунікації.

Зв'язок поетичної функції з номінативною та комунікативною функціями й спрямованість на повідомлення, орієнтованість на вираження особливого метазмісту визначають метасеміотичний характер висловлювань, які належать до художньої мови, у тому числі й тих, естетична значимість яких ґрунтується на контекстуальній актуалізації. «Умовою виникнення метасеміотичних явищ при мовленнєвій маніфестації системи мови, — зазначає Ф. Литвин, — можна вважати наявність у мовленнєвому висловлюванні “надзавдання”, яке визначає новий зміст, додатковий щодо мовного змісту слів, з яких будується висловлювання» [4: 37]. Основу метасеміотичних явищ у мовленні дослідник схильний убачати у відносній автономності двох сторін мовного знака, у довільності (випадковості) зв'язку між вираженням і змістом мовної одиниці (слова, словосполучення, фрази). Для реалізації «надзавдання» релевантними, на його думку, можуть бути характеристики або тільки плану змісту, або тільки плану вираження.

Набуття висловлюванням поетичного смислу забезпечує йому як знакові евристичну функцію — здатність експлікувати нові знання. Якщо канонічні знаки відбивають ступінь розуміння в певній сфері спілкування, то знаки евристичні лише ґрунтуються на знанні, однак передбачають подальший розвиток і поглиблення знань, тобто їх збільшення [див. про це: 6]. Розглядаючи евристичну знакову функцію, А. Тихомиров розрізняє знак-еврикон, що подає знайдене, і знак-еврисон, який указує на те, що буде знайдено. У цьому разі відповідні евристичні позначення співвіднесені як «знамено» і «знамення» й розмежовані за структурними ознаками: структура першого розгортається в просторовій площині (автор ілюструє це образом із лірики А. Ахматової: «И тополя, как сдвинутые чаши»), структура другого — у площині часовій (див. поданий при цьому приклад із поезії О. Блока: «За Непрядвой лебеди кричали, и опять, опять они кричат»). Зауважи-

мо, проте, що в багатьох поетичних висловах просторово-часові площини суміщаються (див., наприклад, метафорично ускладнену фразову смислову єдність із сонета Д. Павличка: «Вздоровлює мене ріка століть. Знов у мені напружується й грає Коріння слова й мислі верховіть»). У ряду творчих текстів (міф, література, наука) поетичним творам належить особливе місце щодо специфіки використання вторинної знакової системи для відбиття важко уявлюваних ситуацій і позначення семантики з розпливчастими контурами. Художня актуалізація виразу сприяє переходу сукупності канонічних знаків у евристичний знак з поетично відчутним, але не обов'язково чітко окресленим змістом.

Подібно до окремо взятого слова в поетичній мові смислове збагачення кодових значень одержують і словосполучення та фраза. У цьому плані заслуговує на увагу думка У. Вейнрейха про те, що «в рамках певного тексту (вірша і т. ін.) певним знакам приписуються значення багатші, ніж значення тих самих знаків поза цим текстом, або якимось інакше відмінні від цих останніх» [2: 169–170]. Тут ідеться про так звану «гіперсемантизацію» мови. Крім декодування подібних текстуальних утворень, потрібне, отже, і їх дешифрування, без чого інформаційні та змістові втрати сприйняття відповідного повідомлення стають неминучими, оскільки повністю не розкривається зміст висловлювання саме як художньої мікромоделі фрагмента дійсності. Маємо на увазі фразеологічний контекст, що є будівною одиницею семантики поетичного тексту і тією формою його організації, яка дозволяє побачити в частині ціле і в звичайному незвичайне. Художня мова надає широкі можливості для актуалізації в межах фразеологічної структури семантичних категорій, насамперед категорії оцінки, характер якої залежить від авторських настанов і спирається на комунікативну заданість самого виразу.

Оцінні значення словосполучень і фраз поетичного тексту, спрямовані на забезпечення естетичної вартості твору, виникають унаслідок взаємодії мовних лексичних одиниць, причому не тільки на основі різних переносів у вигляді різноманітних тропів, а й при актуальному зіставленні конкретного і абстрактного, менш узагальненого з узагальненішим, певного значення і символу. До останніх можуть бути віднесені, наприклад, назви ліричних циклів у книжці Б.-І. Антонича «Привітання життя»: «Вітражі й пейзажі», «Зриви й крила». Додаткові смислові акценти і нова виразність з'являються при поетичному вживанні поєднаних слів-символів (у ліриці І. Драча: *сонце і слово*). Цей ряд образно-смислових єдностей доповнюють і напіввідмічені структури (наприклад: *листя і роздуми* — у П. Усенка), у яких прямі лексичні значення компонентів актуалізують значення компонентів-символів, і на цій основі формується цілісний художній зміст. Символічність одного з лексичних елементів словосполучення чи фрази (традиційна

або набута у творі) не тільки підкорюється певним контекстом, а й у свою чергу впливає на найближче оточення, сприяючи цим створенню відповідних фразеологічних та афористичних виразів. Сказане можна проілюструвати актуалізованою фразою з лірики Ліни Костенко: *«Є скарби, допоки їх шукають»* — із символічною позначеністю іменного компонента. Подібну семантичну структуру має програмна поетична фраза І. Драча *«Я належу сонцеві»*, де фразотворча роль належить слову-символу *сонце*, актуалізованому в цьому своєму значенні цілісним фразовим контекстом (пор. актуалізацію символічного образу сонця в іншому поетичному визначенні І. Драчем свого творчого кредо: *«лицем до сонця — людям на добро»*, — з більш прозорою символічністю за рахунок дешифрування другою частиною виразу).

В українській поезії, як і в публіцистиці, актуалізується переважно соціально й морально значиме, але поетична мова від мови публіцистики відрізняється особливостями представлення відповідного змісту у формульного типу контекстах (передусім ритмомелодикою та характером образності). Для прикладу можна зіставити афористичні фрази з публіцистичних творів О. Довженка: *«Наша земля свята»*; *«Тільки велике товариство здатне на подвиги»*; *«Краса нас усьому вчить»* — з подібними поетичними афоризмами: *«Труд переростає у красу»* (П. Тичина); *«Нове життя нового прагне слова»* (М. Рильський); *«Лиш в труді живе людина, а без труда її нема»* (В. Сосюра). Разом із тим поетичний контекст може підтримувати афористичну актуалізацію своєрідним «підготовчим» змістовим варіантом, як, наприклад, в Ірини Жиленко: *«Справжнє моє ім'я — Мама! І Мамою зовуть мене діти. Це найкраще з моїх імен»* (пор. із Шеченковим: *«Слово м а м о . Великеє, Найкращеє слово!»*). У цьому разі заслуговує на увагу не тільки значущість і публіцистична загостреність змісту, але й пошук автором більш місткої, лаконічної форми його вираження.

Художнє осмислення найрізноманітніших явищ дійсності втілюється в численних фразах з мотивованою семантичною основою й досить прозорою алегоричністю. У сучасній українській поезії індивідуалізація подання знайомого читачеві змісту нерідко досягається саме завдяки контекстуальним акцентам, наприклад: *«Найважчий снаряд у світі — доля жорстока»*; *«Останній свій матч виграти треба»*; *«Перемога! Слово, якого чекаємо все життя»* (Ю. Щербак); *«Найніжніші слова не годиться кричати»*; *«Стан душі — твій соціальний стан!»*; *«Як немає криниць — і росинка свята»* (П. Скунць); *«Життя — це шлях, що переходить в шлях, Кінця не має ні одна дорога»*; *«Жити раз, але в огні»*; *«Душу пісня підійма»* (Д. Павличко). Подібні утворення можуть поповнювати систему виразових засобів і ставати елементами поетичної стилістики.

Актуалізовані фрази поетичних творів мають здебільшого характер прислів'я. Це виявляється як у глибині художнього узагальнення та повчальності моральних сентенцій, так і в співвіднесеності структурних моделей. Як і прислів'я, поетичні афоризми розглядуваного нами типу будуються головним чином на зіставленні явищ, запереченні чи ствердженні відповідних положень і оцінок. У зіставних конструкціях звичайно присутня як стверджувальна, так і заперечна характеристика зображуваного (експліцитно або імпліцитно): *«Лини правда є вічна, а то все трава»* (П. Тичина); *«Можна все на світі вибирати, сиңу, Вибрати не можна тільки Батьківщину»* (В. Симоненко); *«Ми всі для завтра більше, як для нині»* (П. Скунць) і т. ін. Наявність в актуалізованій поетичній фразі тільки ствердження або тільки заперечення залежить (аналогічно до прислів'їв) від змісту, що має бути вираженим, а також від характеру авторської оцінки того змісту. Порівняймо, наприклад: *«Чесне діло роби сміло»* (присл.) та *«І труд, і піт благословен»* (М. Рильський) — з одного боку; *«Один цвіт не робить вінка!»* (присл.) та *«Усе, що можна в нас забрати, не варте нас. Нехай мине!»* (І. Жиленко) — з другого. Надфразна єдність в останньому прикладі суттєвих структурно-семантичних відмінностей від зіставляваного прислів'я не має, проте імперативна її частина все ж конкретизує авторську оцінку, спрямовуючи читачеву реакцію на сприйняття змісту основної частини відповідної одиниці поетичного тексту в повному обсязі.

Контекстуальна актуалізація в межах поетичних надфразних єдностей може сполучати переносне значення у вигляді якогось тропа з узагальнено-оцінною семантикою фразового компонента, що не містить образного переносу. Подібна семантична основа, наприклад, у такого афоризму надфразної структури з лірики П. Скунця: *«Співують люди мовою свободи споконвіків — нема тому кінця... Без полководців — є такі народи, але нема народу без співця»*.

Поетичний смисл другої фрази наведеної афористичної єдності підтримується переносністю, образністю першої її частини. Те саме спостерігаємо і в структурно співвідносному афоризмі Ліни Костенко: *«Хто труїв, собою ж затруївся. Музики Сальєрі не бува»*. Можливий і інший порядок внутрішнього зв'язку фразових частин єдності, наприклад: *«Нелегко, кажуть, жити на дві хати. А ще нелегше — жити на дві душі!»* — у поетичному тексті Ліни Костенко, коли образ своєрідно розвиває початкову актуалізацію.

Актуалізуються у своєму художньому значенні також словосполучення і фрази, що є назвами окремих поетичних творів, циклів чи збірок (нерідко й перші рядки відомих віршів). Цей процес, як і контекстуальна актуалізація в цілому, забезпечує формування узагальненого цілісно-

го значення певного словесного блоку (мовленнєвого фрагмента), його символічного смислу, естетичності, поєднуючи при цьому як власне мовні, так і позамовні чинники. Так, наприклад, у назві ліричного циклу Андрія Малишка «Дорога під яворами» прямі і переносні, традиційні символічні значення слів-компонентів уключаються в систему образних значень вузького й широкого контекстів і відповідно до авторської настанови утворюють цілісний образ — символічне позначення синівської любові до рідного краю, усього земного й високого, живої пам'яті про пережите. У результаті перемінне словосполучення *дорога під яворами* перетворилося на семантичну єдність, яка за структурно-семантичними та функціональними ознаками може бути віднесена до поетичної фразеології.

Аналізовані нами поетичномовні одиниці з науково-культурним поступом суспільства все активніше входять до мовної системи, де їм разом із лексикою належить кумулятивна, нагромаджувальна роль. Маючи тісний зв'язок з естетикою, культурологією, психологією, літературознавством та іншими науками, поетична фразеологія та афористика потребують насамперед мовознавчого дослідження. Лексика, фраземіка, афористика формують мовну картину світу з опорою на динаміку самої мови. Їх вивчення має стояти в одному ряду з такими розділами науки про мову, як фонетика, морфеміка, граматики, лінгвостилістика.

Література

1. Булаховський Л. А. Розвиток літературних мов // Вибрані праці: У 5 т. — Т. 1. — К., 1975.
2. Вейнрейх У. О семантической структуре языка // Новое в лингвистике. — Вып. 5. — М., 1970. — С. 163–249.
3. Гавранек Б. Задачи литературного языка и его культура // Пражский лингвистический кружок. — М., 1970.
4. Литвин Ф. А. Многозначность слова в языке и речи. — М., 1984.
5. Потенба А. А. Эстетика и поэтика. — М., 1976.
6. Тихомиров А. Н. Эвристическая функция знака // Вестник Львовского ун-та. Сер. филол. — Вып. 16. — 1986.
7. Якобсон Р. Работы по поэтике. — М., 1987.